

TRES MOMENTS DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

JORDI SANCHO GALÁN

Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies-Universitat
Autònoma de Barcelona (CEDID-UAB)

Ens proposem en aquesta comunicació analitzar la repressió que el franquisme va exercir a la Universitat i, especialment, sobre el moviment estudiantil a partir de tres moments i formes de repressió. Ho farem, a més, centrant-nos en el cas de la Universitat de Barcelona. En primer lloc, observarem un moment en què la principal forma de repressió serà l'acadèmica, en la qual destacarà la figura de Francisco García Valdecasas, conegut com el rector-polícia. Serà a ell a qui se li encomanarà mantenir l'ordre universitari després del fracàs del Sindicato Español Universitario (SEU) en aquest sentit. En segon lloc, a principis de la dècada dels seixanta, coincidint amb l'hegemonia del moviment estudiantil —el que considerem no és casualitat— a la repressió acadèmica s'afegirà la reaparició de grups d'extrema dreta que faran ús de la violència contra estudiants i professors. El més destacat d'aquests grups serà Defensa Universitària. En aquest cas ens centrarem en la coordinació entre aquests grups, amb els grups autoanomenats «centristes» —tot i que clarament partidaris del règim— i els aparells policials de l'Estat. Intentarem demostrar la vinculació i coordinació entre tots tres a partir de diversos documents dels serveis d'informació i contrainformació extrets de l'Archivo Militar de Ávila. Finalment, analitzarem el període que va del 1967 a l'estat d'excepció decretat el gener del 1969. Un període marcat per un alt grau de violència policial, en el qual serà clau la «gran por» dels governs d'arreu del món, i

també del règim franquista, i el fet que les mobilitzacions obreres i estudiantils que s'han produït a França el maig del 1968 es puguin repetir en els seus respectius països. Un moment marcat per l'aparició del moviment estudiantil com a «problema» d'ordre públic que, a més, coincideix amb un alt grau de radicalització dels estudiants més polititzats.

La repressió del règim franquista sobre la Universitat té els seus orígens en la mateixa Guerra Civil i s'institucionalitzarà des de la instauració del règim com a element consubstancial en ell mateix. Aquesta primera repressió es produirà a la Universitat de Barcelona, com bé ha estudiat Jaume Claret, en forma de depuracions de tots aquells professors susceptibles d'afinitats republicanes, catalanistes i/o d'esquerres.¹ En segon lloc, especialment a partir del 1943, l'exercici de la repressió universitària passarà a mans del Sindicato Español Universitario (SEU), el sindicat estudiantil falangista convertit en sindicat d'enquadrament únic i obligatori de tots els estudiants. La Universitat de la immediata postguerra, depurada i classista, estarà lluny de ser un centre de dissidència al règim franquista, ans al contrari, per al franquisme la Universitat i, sobretot, el SEU estaven destinats a ser els aparells d'on sorgissin les futures elits dirigents de la dictadura i, per tant, elements considerats fonamentals per a la perpetuació del règim. Tanmateix, no serà tampoc mai un espai completament aliè a la dissidència política.

A la Universitat de Barcelona es crearà just acabada la Segona Guerra Mundial el Front Universitari de Catalunya (FUC), a partir d'un petit nucli d'estudiants procedents de la Federació de Joves Cristians de Catalunya encapçalat per Josep Benet i Joan Sansa i en el qual entraran també a formar part diversos estudiants propers al Moviment Socialista de Catalunya (MSC) i a les Joventuts Socialistes Unificades (JSU), vinculades al PSUC. El FUC va néixer com un front de resistència a la Universitat dedicat especialment a l'estudi de la llengua, la història i la «personalitat pròpia de Catalunya», el qual aconseguirà reunir prop d'un centenar d'estudiants.² L'estiu del 1945, amb l'esperança que l'alliberament de França tingués continuïtat a Espanya, incorporaran al seu repertori d'actuació, centrat

1/ CLARET, Jaume. *La repressió franquista a la Universitat Catalana*. Vic: Eumo Editorial, 2003.

2/ «Suplement», *Orientacions* [Front Universitari de Catalunya], desembre del 1944.

fins al moment en l'estudi, l'acció en el marc dels grups de resistència.³ Participaran de la creació del grup Gerbet, el qual agrupava llicenciats i intel·lectuals, com Alexandre Cirici, Frederic Rahola i Jaume Picas; i del Grup Pere Martell, amb la intenció de fundar un nou CADCI, actuant entre obrers mercantils i industrials, tot i que amb poc èxit. Participaran també en la creació dels Grups Nacionals de Resistència (GNR), a partir dels quals col·laboraran amb la resistència francesa i entraran en contacte amb grups resistents gallecs i bascos; tot i que les accions més destacades seran de caràcter simbòlic, especialment l'octubre de 1945 i la primera meitat de 1946. La primavera del 1946 participaran en la reorganització de la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya (FNEC), la principal organització universitària a Catalunya durant la República.⁴

A la Universitat destruïran diverses vegades retrats de Franco i cartells de «Habla el idioma del imperio», llançaran pamflets nacionalistes, faran pintades de «Visca Catalunya» i realitzaran agitació catalanista desplegant senyeres en diversos actes o dies assenyalats. Serà a partir d'aquestes accions d'agitació que trobaran una major atenció, especialment en dos casos: en la sessió inaugural del concert de tardor al Palau de la Música davant la presència de totes les autoritats i, entre elles, del governador civil Bartolomé Barba Hernández; i, en segon lloc, col·locant una senyera a la cima del temple de la Sagrada Família el dia de Cap d'Any, juntament amb un cartell amb una amenaça de bomba. Amb això els GNR aconseguïen el seu principal objectiu: «que la bandera barrada fos contemplada per el major nombre possible de catalans».⁵

Aquest tipus d'accions vistoses aconseguïran despertar comentaris tant a la ciutat com a la premsa clandestina, que les celebrarà com a victòries. Són, però, campanyes més emmarcades en el conjunt d'accions de dis-

^{3/} *Orientacions* [Front Universitari de Catalunya, Portaveu dels Grups Nacionals de Resistència], XI, novembre del 1945. Vegeu també: AMAT, Jordi *Com una pàtria. Vida de Josep Benet*. Barcelona: Edicions 62, 2017, p. 56.

^{4/} «Editorial», *Orientacions* [Front Universitari de Catalunya], any III, XV, març del 1946; «Editorial», *Orientacions* [Front Universitari de Catalunya], XVI, abril del 1946.

^{5/} «Bon any nou», *Orientacions* [Front Universitari de Catalunya, Portaveu dels Grups Nacionals de Resistència], any III, XIII, gener del 1946; «La Bandera Catalana al Palau», *Orientacions* [Front Universitari de Catalunya, Portaveu dels Grups Nacionals de Resistència], XI, novembre del 1945. Vegeu també: RISQUES, Manel: «El Gobierno Civil de Barcelona en la posguerra mundial, 1945-1951», TÉBAR, Javier *et al.* *Gobernadores. Barcelona en la España franquista (1939-1977)*. Granada: Comares, 2015, p. 64-116.

sidència ciutadana típiques de la postguerra, protestes simbòliques més enfocades a fer visible la dissidència, a trencar els «temps de silenci» que caracteritzaran la postguerra, que a construir una oposició que pogués tenir alguna incidència política. Tanmateix, els actes de dissidència protagonitzats pels estudiants del FUC i de la FNEC seran durament reprimits per part d'un SEU, liderat per Paco Porta, que responia fidelment a la lògica dels punys i les pistoles. Una repressió que mostra clarament la contundència, discrecionalitat i impunitat de la repressió franquista durant la llarga postguerra. Les represàlies, davant del desconeixement dels autors dels fets, se centraran en tots aquells estudiants que pels seus cognoms no podien amagar la seva pertinença a famílies de destacada tradició catalanista. Serà el cas de Ramon Folch i Camarasa, Josep Maria Espinàs, Josep Carrasco (fill de Manuel Carrasco i Formiguera), Jordi Verrié, Jordi Carbonell o Josep Maria Ainaud de Lasarte, entre d'altres. Aquests estudiants, acusats d'accions «separatistes», van ser perseguits pels jerarques del SEU, pistola en mà, pel pati de la Facultat de Dret i alguns fins i tot capturats en mig de classe. Se'ls prendrà declaració al local del SEU de Dret, presidit pels retrats de Franco, Hitler i Mussolini (ens trobem a l'any 1946). Amb el clàssic reflector dirigit cap als interrogats, els interrogatoris, que començaven amb amenaces de mort, ràpidament continuaven amb cops de puny, de porra o amb la culata de la pistola, a la cara, al ventre i a la columna vertebral, i també punxant-los amb una agulla. Davant les queixes dels estudiants al rector, els dos únics consells que van rebre de les autoritats acadèmiques van ser «no se dejen cazar» i «ustedes defiéndanse».⁶

LA POLICIA A LA UNIVERSITAT

La repressió exercida pel SEU juntament amb el fi de l'esperança d'una intervenció aliada i l'inici de la guerra freda tornarà de nou la dissidència estudiantil als cercles clandestins d'estudi i farà entrar també a l'oposició extrauniversitària en un llarg *impasse* que no es trencarà fins a la vaga de

⁶/ «Repressió falangista contra els estudiants catalans», *Orientacions* [Front Universitari de Catalunya], any III, XV, març del 1946 y AMAT, Jordi. *Com una pàtria...*, op. cit., p. 73-74.

tramvies de 1951,⁷ de nou amb un important protagonisme estudiantil, i, especialment, per al cas de la Universitat de Barcelona, a partir del 1957. Pràcticament, una dècada després, en la qual tant els estudiants com el règim i també la repressió havien canviat. A partir d'aquest moment, tot i que el SEU continuarà sent un element fonamental de la repressió i del control franquista a la Universitat, prendrà importància la repressió acadèmica a la Universitat de Barcelona protagonitzada per Francisco García Valdecasas. Serà també en aquest moment quan per primera vegada els aparells represos de la dictadura prendran part en la repressió a la Universitat de Barcelona.

La segona meitat de la dècada dels cinquanta estarà marcada a la Universitat per l'aparició d'una oposició al règim clarament hegemonitzada per l'esquerra, amb la creació de les primeres cèl·lules del PSUC i amb l'aparició de la nova esquerra, i per l'aplicació d'una estratègia política que anava més enllà de les accions simbòliques de dissidència política i que seguint al moviment obrer apostava per infiltrar-se en el SEU i per la politització i mobilització del conjunt dels estudiants a partir de les reivindicacions més sentides per ells. En un inici aquestes reivindicacions seran especialment culturals i acadèmiques, però ràpidament, quan xocaran amb la repressió, sindical, acadèmica i policial, es tornaran també polítiques. Les mobilitzacions estudiantils de la dècada dels cinquanta, tant durant la vaga de tramvies com, especialment, a partir del 1956 i 1957, seran durament reprimides per la policia, i a diferència de la repressió seuista d'una dècada abans, la qual no havia despertat la solidaritat estudiantil, en aquest cas, contràriament als objectius de la repressió, comportarà noves mobilitzacions cada vegada més massives precisament motivades per un component antirepressiu i antiautoritari que marcarà la mobilització estudiantil de les dècades següents.

El cicle de mobilitzacions estudiantils de 1956-1957 s'iniciarà a la Universitat de Barcelona a partir de la invasió soviètica d'Hongria. Diversos sectors franquistes de la ciutat promouran a partir de la creació del Comitè Pro-Hongria diversos actes de protesta contra «la tirania y el terror del co-

⁷ Sobre el boicot als tramvies i la vaga obrera posterior, vegeu: FANÉS, Fèlix. *La vaga de tramvies del 1951. Una crònica de Barcelona*. Barcelona: Laia, 1977, i VILANOVA, Francesc. *La vaga dels tramvies. 1 de març de 1951*. Barcelona: Rosa dels Vents, 2021.

munismo soviético», un clima d'agitació que serà aprofitat pels estudiants antifranquistes per promoure una manifestació contra la tirania i per a la llibertat. La sol·licitud per celebrar aquesta manifestació legalment serà resposta pel governador civil amb un «Ni por Franco, ni contra Franco».⁸ Tot i això, la manifestació se celebrarà igualment. El dia 6 de novembre es concentraran al pati de la Universitat Central una cinquantena d'estudiants que sortiran a plaça Universitat cridant «Visca la llibertat» i «Visca Hongria», sent reprimits violentament per la policia als pocs metres. El matí següent la protesta per la repressió policial i les detencions reunirà al pati de la Universitat cinc-cents estudiants disposats a repetir la manifestació del dia anterior. Com ja havia succeït el febrer d'aquell mateix any a Madrid i com succeirà en endavant, la solidaritat estudiantil davant la repressió serà un important element mobilitzador. De forma improvisada estudiants com Domènec Madolell llançaran discursos contra la «dictadura roja i la dictadura blava», a la qual cosa la resta d'estudiants respondran amb «Mori les dictadures». Quan la concentració estudiantil intentarà sortir a l'exterior es trobarà la plaça Universitat ocupada per la policia i el governador civil Acedo Colunga en primera fila. Els estudiants li tancaran la porta als morros al mateix temps que el governador civil llançarà un crit de «¡A por ellos!».⁹

La policia entrarà al recinte universitari per primera vegada. Els estudiants respondran a la invasió policial llançant-los pedres i testos. La mobilització acabarà amb cinquanta detinguts i amb Acedo Colunga decretant el tancament de la Universitat. Com ha assenyalat Josep Maria Colomer, les mobilitzacions estudiantils en motiu de la invasió d'Hongria mostraven, per una part, la pràcticament nul·la audiència del SEU entre els estudiants, atès que ni tan sols havien intentat capitalitzar la propaganda antisoviètica a favor seu.¹⁰ El cicle de mobilitzacions iniciat pels estudiants continuarà a la ciutat amb una nova vaga de tramvies, promoguda en aquest cas pel PSUC, i en la qual es tornaran a produir enfrontaments entre els estudiants i la policia i s'entrarà al recinte acadèmic. Això serà respost de nou amb una altra concentració encara més massiva d'estudiants al pati de la

8/ COLL, Maria. *Al Paranimf! La primera revolta estudiantil*. Barcelona: Base, 2017, p. 68.

9/ *Ibid.*, p. 70.

10/ COLOMER, Josep M. *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, vol. 1, Barcelona: Curial, 1978, p. 118-119.

Universitat Central, mentre que al pati que dona al carrer Aribau, un altre grup cremarà retrats de Franco i de José Antonio Primo de Rivera. Serà llavors quan intervindrà una milícia de la «Guardia de Franco» que estava assistint la policia, entraran a la Universitat pistola en mà i deixaran sis estudiants ferits. Els dies següents continuaran les actuacions de la «Guardia de Franco» amb el segrest dels estudiants Bartomeu Martorell i Joaquim Jordà, traslladats en un camp, despullats i estomacats. La intervenció policial produirà la dimissió del rector Buscarons, fet que deixà la direcció de la Universitat en mans del vicerector Francisco García Valdecasas.¹¹

García Valdecasas en aquest moment com a vicerector en funcions de rector i més endavant com a rector serà com veurem el nom més destacat de la repressió acadèmica a la Universitat de Barcelona. Se sumarà a la repressió iniciada per la policia i a les accions de la «Guardia de Franco», que quedaran impunes, amb l'aplicació per primera vegada del reglament de disciplina acadèmica del 1954. Obrirà expedient acadèmic a quinze estudiants, suspèndrà les classes fins a nova ordre i amenaçarà amb la pèrdua col·lectiva de matrícula si es tornen a produir incidents. Però en aquest punt la tensió entre els estudiants mobilitzats i les forces de l'ordre, a les quals ara se sumava el govern de la Universitat, havien arribat ja a un punt de no retorn. Com indicava el governador civil al ministre de governació: «*Hemos perdido definitivamente la Universidad*».¹²

Les mobilitzacions del 1957 marcaran un abans i un després a la Universitat de Barcelona quant a nivell repressiu i també a la resposta estudiantil. Serà també l'any en què per primera vegada diversos estudiants coneixeran els interrogatoris a Via Laietana, en aquest moment encara no tan greus, quan es tractava d'accions estudiantils, com quan els interrogats estaven vinculats a mobilitzacions obreres o directament a militància política. Serà també quan per primera vegada un estudiant, Octavi Pellissa, responsable del PSUC a la Universitat, passaria per les tortures a Via Laietana, per la presó i després a l'exili. Com el definirà Manuel Vázquez

11/ SOLÉ TURA, Jordi. *Una historia optimista. Memòries*. Barcelona: Edicions 62, 1999, p. 95-96 i COLOMER, Josep M. *Els estudiants de Barcelona...*, vol. 1, op. cit., p. 123.

12/ COLL, Maria. *Al Paranimf! La primera...*, op. cit., p. 108.

Montalban, es convertiria a partir d'aquell moment en «un mito, un lejano antecedente y un ausente siempre esperado».¹³

La important resposta antirepressiva dels estudiants, sumada a l'aposta per la infiltració en la base electiva del SEU per part de les principals organitzacions polítiques antifranyquistes i una important feina d'agitació i propaganda, marcà el naixement d'un moviment estudiantil amb continuïtat en el temps i que comptarà amb la unitat de les principals forces polítiques a la Universitat. Un moviment estudiantil que anirà creixent i prenent força en la mesura en què la censura i la repressió franquista es faran paleses cada vegada per a un conjunt més notable d'estudiants, com demostren tant l'augment del nombre d'estudiants mobilitzats com el rellevant suport a les candidatures a delegats presentades pels estudiants demòcrates.

Tanmateix, una de les característiques que marcarà el moviment estudiantil, i que sols aconseguirà superar en moments puntuals marcats per un alt nivell de politització, serà la tendència a cicles de mobilització curts, tot i que intensos, emmarcats entre un acte, sovint repressiu, que fa esclatar la mobilització i l'arribada del període d'exàmens i/o vacances. En aquests anys el component antirepressiu i antiautoritari serà un dels elements claus de la mobilització estudiantil del període. Es pot considerar que la repressió de les activitats culturals i dels delegats escollits democràticament pels estudiants serà un dels elements fonamentals de la politització estudiantil més enllà dels militants, que arribarà a la dècada dels seixanta a quotes molt significatives d'estudiants mobilitzats.

L'estratègia d'infiltració en el SEU, ràpidament copat en la seva base electiva per les candidatures demòcrates i qüestionada per un conjunt nombrós d'estudiants la seva direcció política, portarà al règim a considerar el SEU com a fracassat en el seu objectiu de control i enquadrament estudiantil, que traslladarà aquest objectiu a les autoritats acadèmiques que prendran més descaradament el rol de rectors-polícies. Com ha assenyalat Miguel Ángel Ruiz Carnicer: «Viéndose impotente el Sindicato para contener la avalancha democratizadora. La respuesta de Carrero Blanco [subsecretari de la presidència], cada vez más preocupado por la situación de la Univer-

^{13/} GOYTISOLO, Juan i VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel. «Recordando a Octavi Pellissa», *Mientras Tanto*, 55, setembre-octubre del 1993, p. 49-58.

sidat, fue la de dotar de más fuerza a la autoridad académica, haciendo de ésta la auténtica barrera de contención del avance del movimiento estudiantil, una vez que el SEU había demostrado su incapacidad para este cometido».¹⁴

A partir de setembre del 1961 el degà de la facultat tindrà dret a veto sobre qualsevol assumpte que es pretengui tractar a la cambra de facultat i es limitarà fins i tot la possibilitat de fer preguntes sobre qualsevol tema si abans no s'havia obtingut el consentiment del degà. Al mateix temps, a partir del 1962, la Universitat es convertirà cada vegada més en un problema d'ordre públic, sent més una competència de Governació que del Ministeri d'Educació. El paper de les autoritats acadèmiques es veurà també obligat a passar de la censura i els intents de control de les càmeres sindicals a les sancions. Això es produirà juntament amb un augment de la repressió policial específicament dirigida cap als delegats sindicals o els estudiants més directament destacats en les mobilitzacions.¹⁵

Un bon exemple serà la «Campanya Democràtica» promoguda pel Comitè de Coordinació Universitària el curs 1961-1962.¹⁶ La campanya s'iniciarà el febrer del 1962 amb diverses pintades a les Facultats de Medicina i de Ciències, amb consignes antifranquistes com «Fora Franco», «Prou Dictadura», «Democràcia» o «Llibertat». Aquella nit, però, dos dels estudiants que estaven realitzant pintades a la Facultat de Ciències, Domingo Armora i Frederic Sánchez, van ser descoberts per un dels bidells i detinguts per la policia, cosa que va provocar també la caiguda de Joaquim Sempere, delegat de la Facultat que dirigia l'operació.¹⁷

Immediatament, s'organitzaran manifestacions davant de Jefatura, on estaven detinguts els estudiants, alertant, com va ser, que els podien estar torturant. «*La gente que iba por la calle preguntaba el porqué de la ma-*

^{14/} RUIZ, Miguel Ángel. *El Sindicato Español Universitario (SEU) 1939-1965*. Madrid: Siglo XXI, 1996, p. 343-344.

^{15/} *Ibid.*, p. 346.

^{16/} «Campanya Democràtica dels estudiants de Barcelona (Comitè de Coordinació Universitària)», Pavelló de la República, *Fons DU Universitat, Sub. Arxiu 1*, DU 19611.

^{17/} ALBERT, Jordi. «Alguns aspectes de la lluita antifranquista a la Universitat de Barcelona», juliol del 1962, ANC, PSUC, *Sector Universitari*, caixa 992(II); «Informacions sobre les manifestacions estudiantils», febrer del 1962, AHPCE, NyR, *Documentos PSUC*, jacq. 1.039; «Informe sobre las actividades del comité de la Facultad de Ciencias», febrer del 1962, AHPCE, NyR, *Documentos PSUC*, jacq. 1.042.

*nifestación, y los estudiantes contestaban que había tres universitarios en Jefatura donde estaban siendo torturados: esto impresionaba mucho a la gente».*¹⁸ Finalment, el mateix Creix sortirà a amenaçar als estudiants concentrats a Via Laietana. Una vegada els estudiants passaran a la presó La Model, les protestes es mouran de Via Laietana a la Universitat, creixent notablement el número de participants en saber-se que no serien jutjats per jurisdicció ordinària, sinó sotmesos a un consell de guerra sumaríssim. I augmentaran encara més en conèixer-se les primeres cartes dels detinguts explicant les tortures que havien patit. A partir del dia 26 es concentraran entre cinc-cents i sis-cents estudiants, una convocatòria que s'acabarà convertint en assemblea lliure d'estudiants. Les mobilitzacions de febrer es saldaran amb un centenar d'estudiants detinguts, la majoria posats al cap de poques hores en llibertat. El mes de maig tornaran a produir-se mobilitzacions amb diversos centenars d'estudiants detinguts, en aquest cas, en suport a la vaga obrera iniciada a Astúries. A la Universitat es tornaran a fer pintades amb la consigna «Astúries Sí, Franco No» i seran detinguts i portats davant d'un consell de guerra diversos estudiants, entre els quals figuren Manuel Vázquez Montalbán, Anna Sallés, Salvador Clotes, Martí Capdevila, Antoni Aponte, Pere Puig, Albert Ballesteros i Ferran Fullà.

El curs 1961-1962 es tancarà amb desenes d'estudiants presos i diversos condemnats. Es trobaran a presó pels successos universitaris de febrer-maig, els estudiants de ciències, Joaquim Sempere, condemnats a quatre anys de presó, i Doménech Armora i Frederic Sánchez, condemnats a tres anys. També l'estudiant Ferran Fullà, condemnat a dos anys; Manuel Vázquez Montalbán, condemnat a tres anys; Salvador Clotes, a dos; i Anna Sallés, a sis mesos. També els estudiants de Ciències Econòmiques, Martí Capdevila, condemnats a tres anys; i Antoni Aponte i Pere Puig, a sis mesos. A més, desenes d'estudiants s'enfrontaran a sancions econòmiques d'entre 1.000 i 5.000 pessetes.

S'havien produït també diverses detencions d'estudiants vinculades a la militància en partits polítics, alguns dels quals també es trobaven a presó. Fou el cas dels estudiants de la Nova Esquerra Universitària (NEU),

^{18/} «Informacions sobre les manifestacions estudiantils», febrer del 1962, AHPCE, NyR, *Documentos PSUC*, jacq. 1.039 i ALBERT, Jordi. «Alguns aspectes de la lluita antifranquista a la Universitat de Barcelona», *op. cit.*

Isidre Moles, Luis Avilés, Joan Ferrer i Francsico Castells; així com de diversos estudiants del PSUC, com María Rosa Borràs, Maria Rosa Solé, Isidor Boix, Francesc Solé i Jordi Borja, obligats a exiliar-se per estar amenaçats per un consell de guerra. Es trobava també condemnat a disset anys de presó l'estudiant de tercer d'econòmiques Vicente Cascarra, que havia caigut el 1961 juntament amb un centenar de militants del PSUC a Barcelona, Badalona i Sant Adrià.¹⁹

Resulta difícil sistematitzar l'actuació policial davant els estudiants detinguts, ja que estarà marcada per un alt grau d'arbitrarietat que dependrà moltes vegades de les relacions familiars, amistat, cognoms o del motiu de la detenció. Serà normalment diferent el tracte a Via Laietana quan la detenció es produïa per successos universitaris o quan a l'estudiant se'l relacionava amb un partit polític. Resulta, per exemple, curiosa la caiguda del grup d'Isidre Molas, que segons explica no va ser torturat, tot i que el van pegar. En aquest cas, Joan Ignasi Sardà Antón i Rodolf Guerra quan els va anar a buscar la policia als seus domicilis no els van trobar perquè estaven a Grècia, ni més ni menys que a la boda del príncep Juan Carlos de Borbón, amb qui havien fet milícies navals. Van ser detinguts, per tant, en baixar del vaixell que els tornava a casa. En el seu cas, aquesta circumstància més el component que bona part dels detinguts eren catòlics va generar gran confusió i els va deslliurar de majors represàlies a Jefatura.²⁰ Tanmateix, a part d'excepcions com aquesta, amb els estudiants detinguts i, especialment, els que acabarien passant per un consell de guerra, seran habituals les tortures, encara que la majoria de vegades no siguin comparables al nivell de brutalitat que quan els detinguts seran obrers o militants polítics. Es pot veure la diferència amb el tracte rebut pels estudiants de ciències el febrer del 1962 i el cas de Vicente Cascarra, acusat de pertànyer a la direcció del PSUC a Barcelona.

En el cas de Joaquim Sempere, líder del grup de ciències que, tot i ser militant comunista, no se'l relacionarà directament amb el partit, comptem amb el seu propi relat sobre el viscut a Via Laietana:

^{19/} «La Represión en el presente año», 1962, AHPCE, *Fuerzas de la Cultura-Movimiento Estudiantil, Comité de Coordinación Universitarios de Madrid y Barcelona*, caixa 124, carp. 27; «Querido camarada Miguel», 30 de gener del 1962, AHPCE, *NyR, Catalunya, Correspondència*, caixa 55.

^{20/} Entrevista a Isidre Molas, CEDID-UAB.

[...] enfilamos Vía Layetana, [...] subimos unas escaleras y nos metimos en un despacho pequeño que estaba lleno de gente muy mal carada y que cuando me vieron entrar empezaron a decir «te estábamos esperando» «te conocemos», «sabíamos que más tarde o más temprano te cogeríamos», «esperábamos a ver si sentabas la cabeza, pero con vosotros es inútil ir con consideraciones». Se rompieron las hostilidades tirándome al momento al suelo y ordenándome que sacara lo que llevaba en los bolsillos. [...] Después me llevaron al grupo tercero un despacho muy grande, [...] allí la cosa se puso francamente desagradable; empezaron a gritar (había unas diez personas) diciendo que lo que habíamos hecho, que nos iban a [...], que de esta nos acordaríamos, que Franco era un santo y el salvador de la patria. Mientras Antonio Creix me había cogido por su cuenta y me estaba dando leña, después me atrincheraron contra la pared y me arrearon en el estómago y cuando bajé la cabeza doble golpe en las orejas (es de mucho efecto). Tiraban patadas a los cojones, pero las puede parar todas; es cuestión de cubrirse bien el cuerpo [...]. Esto es válido solo en ciertos niveles, si se te ponen serios de verdad no hay más tu tía. Entonces me hicieron firmar la entrada en comisaria y un tío que entonces me había arreado con una verga de goma se me colocó detrás (ahora empezamos, pensé). Vicente se fue, me hicieron arrodillar delante de un retrato de Franco y empezaron a pegarme en la espalda con la verga, desde luego hace daño, se puede tolerar bien, pero los golpes cortan la respiración. [...] Enseguida volvieron y empezaron a preguntarme por la propaganda.

Les dije que no tenía ni idea de ninguna propaganda. «Así bien, pues acuéstate». Me hicieron tumbar y empezaron a pegarme con la porra de goma. Esto es bastante jodido. [...] Me arrearon y vi las estrellas y después me dieron diez golpes [...] (los contaban en voz alta a coro), pero todos en el mismo sitio. El sitio me lo dejaron negro bastantes días. [...]

Después me llevaron al lavabo, me calmaron, me dijeron que yo era un buen chico, que me habían engañado, que ellos me ayudarían, que me comprendían, que yo no tengo ninguna importancia, que ellos esto lo sabían valorar, etc. [...] Insistieron en la propaganda. Yo dije que no sabía de qué me hablaban. «Te crees que te engañamos, ¿eh? Pues verás que la policía española no miente. Ya sabemos que os prohíben hablar, que os dicen que la policía no sabe nada, aunque finge saberlo todo, pero esto lo dicen tranquilamente desde París y tú estás aquí. Ahora vas a ver si te engañamos». [...] «¡Negar la evidencia, les dicen que hay que negar la evidencia y el burro este les hace caso! No ves que tú mismo te estás vendiendo. Para qué queremos engañarte, de esto no va a salir de rositas, irás a la cárcel, pero si te portas bien se te tendrá en cuenta y saldrás por mucho menos y te evitarás muchas cosas desagradables. Vamos, amigo, reconoce que has perdido y será mucho mejor para todos.»²¹

21/ «Informe sobre las actividades del comité de la Facultad de Ciencias», febrer del 1962, AHPCE, NyR, *Documentos PSUC*, jacq. 1.042.

L'interrogatori continuarà durant els dies següents prenent els clàssics rols de «poli bo, poli dolent», entre amenaces de «todo el mundo ha hablado y tú no vas a ser una excepción», «esto es como una partida de póker, nosotros tenemos los ases y tú no tienes ni una pareja», «si te tenemos de pegar te pegamos, nosotros no tenemos prisa... y al fin te derrumbarás y hablarás». El traslladaran al cap de 72 hores a la presó La Model i després a Càceres. En una carta enviada des de Càceres als seus companys, als que agraiïa la solidaritat rebuda i felicitava per la mobilització que havia despertat, deixava també constància de la diferència del tracte que ells havien rebut i posava com a exemple el cas de Vicente Cazcarra: «*nos han contado que su interrogatorio fue salvaje. [...] Recibió tal paliza que se declaró en huelga de hambre. [...] Sus compañeros lo estimaron mucho porque a pesar de todo no dijo una palabra*». ²²

Des del 1961 i, especialment, febrer-maig del 1962, la politització i el grau de mobilització dels estudiants havien augmentat considerablement i havien aconseguit algunes vagues amb notable èxit i manifestacions que el febrer del 1962 van arribar a mobilitzar dos mil estudiants, en aquest cas, a més, lligades a detencions estudiantils per actuacions clarament antifranyquistes. En paral·lel havia augmentat també la repressió, passant de les sancions acadèmiques o expulsions a ser jutjats per consells de guerra amb importants condemnes de presó o veient-se obligats a exiliar-se.

UNA REPRESSIÓ COORDINADA

El període que va entre el 1963, amb la creació del Tribunal de Orden Público (TOP), i el 1966, amb la creació del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB), estarà marcat especialment per la repressió acadèmica. Tant la creació del TOP com la cessió de la repressió a les autoritats acadèmiques partien per part del règim de l'intent de suavitzar la seva imatge repressora de cara a l'opinió internacional, en l'objectiu de ser admès a la comunitat econòmica europea. Tanmateix, la repressió a la Universitat no s'aturarà, tot i que canviarà momentàniament la seva cara, es coordinarà ara a partir de tres elements: per una banda, la

^{22/} «Carta de los estudiantes de Barcelona que se encuentran en la Cárcel de Cáceres», 1962, AHPCE, NyR, Documentos PSUC, jacq. 1.155-1.156.

repressió acadèmica en forma de sancions i expulsions, per l'altra, una exhaustiva vigilància i control per part dels aparells policials i finalment l'actuació coordinada amb els anteriors i entre ells de grups autoanomenats «centristes» amb grups ultres.

Aquestes tres potes de la repressió a la Universitat, com hem vist fins ara, havien coexistit, però per al període 1964-1967 comptem amb documentació que ens permet afirmar que més enllà de la coexistència hi haurà coordinació. Els tres principals objectius d'actuació seran dividir el moviment estudiantil, intimidar els estudiants menys polititzats i escapar la direcció del moviment universitari. Vegem-ne alguns exemples i les proves d'aquesta coordinació.

El principal representant de la repressió acadèmica del període serà el rector Francisco García Valdecasas, que es guanyarà el títol de rector-policia. D'ençà que Valdecasas assumirà el rectorat de la Universitat, l'estiu del 1965, es multiplicaran els actes de repressió acadèmica. La seva primera actuació en aquest sentit serà l'expulsió del professor Manuel Sacristán, que tot i que s'intentarà revestir d'exclusió per motius acadèmics, difícilment podia amagar la motivació ideològica de la decisió. La seva filiació comunista i la influència que exercia cap a sectors importants d'estudiants eren perfectament conegudes tant per les autoritats acadèmiques com per les policials. En els informes de la Jefatura Superior de Barcelona des del 1963 es fa referència a «los estudiantes pro-comunistas que acaudilla Sacristán Luzón»²³ i el qualificaven com «una especie de «símbolo» entre sus alumnos, máxime si se tiene en cuenta la ascendencia y simpatía de que goza el Sr. Sacristán, tanto entre el alumnado como entre sus colegas» a pesar «de la infausta memoria en los archivos de esta Jefatura, por su ferviente y recalitrante ideología filo-comunista, empachado de esta doctrina, aprovecha cada momento, todo acto y cualquier tipo de coyuntura, para realizar una labor de captación y proselitismo entre los universitarios». En conseqüència acabaran sentenciant «el unánime sentir de los círculos más afectos al Régimen, que la continuidad del Sr. Sacristán como Encargado de Curso, constituye un creciente peligro para la Universidad española. Que es una carga de dinamita y un semillero

^{23/} «Nota informativa», 23 de maig del 1963, AGCB, *Actividades contra el régimen, 1963*, caixa 114, 1.260 GC.

de cizaña, dispuesto en todo momento y ocasión a inflamar, exasperar y cebar los ánimos de las juventudes universitarias». ²⁴ A més, el mateix rector acabarà reconeixent públicament el caràcter polític de l'expulsió de Sacristán, responent a un grup de professors que li feien entrega d'una carta amb més de cent-cinquanta signatures de professors en defensa de Sacristán que «incluso en los países más democráticos se excluye a los comunistas de la Universidad, y el Dr. Sacristán es un comunista». ²⁵

Aquest mateix curs, la repressió per part de Valdecasas se centrarà en els representants estudiantils amb expedients i finalment l'expulsió perpètua del districte dels delegats Josep García Miralles i Albert Coromines, per haver presidit una assemblea; els expedients a 19 representants estudiantils de Dret i al delegat d'Econòmiques; la sanció de pèrdua de matrícula a tots els estudiants de tercer curs de Dret per haver manifestat la seva insatisfacció amb el catedràtic de Dret Administratiu; l'amenaça de pèrdua de matrícula per a seixanta estudiants pel boicot al professor que s'havia intentat imposar com a substitut de Sacristán. A més, durant el rectorat de García Valdecasas es tornarà freqüent l'entrada de la policia a la Universitat a petició del mateix rector davant el més mínim incident i es substituiran els antics bidells «de avanzada edad» per «gente más joven y con aspecto “deportivo” bastante desarrollado y fuerte de estatura y constitución física», anomenats pels estudiants «bidells-policia». ²⁶ El rectorat de García Valdecasas suposarà l'inici d'una escalada de repressió acadèmica que s'intensificarà en els cursos següents.

En aquest mateix moment, coincidint amb l'inici de l'hegemonia de l'antifranquisme entre els estudiants, el que no és casualitat, es produirà l'aparició tant de Defensa Universitaria com dels grups autoanomenats

^{24/} CAPELLA, Juan-Ramón. *La práctica de Manuel Sacristán. Una biografía política*. Madrid: Editorial Trotta, 2005, p. 85-87.

^{25/} «Carta de Emilio» [Josep Salas], 4 de novembre del 1965, AHPCE, NyR, *Catalunya, Correspondència*, caixa 56.

^{26/} «El paper de l'actual rector de la Universitat de Barcelona». AHPCE, *Fuerzas de la Cultura*, caixa 123, carp. 3/1.1; «Carta de Emilio [Josep Salas]», 5 d'octubre del 1965, AHPCE, NyR, *Catalunya, Correspondència*, caixa 56.

centristes.²⁷ Defensa Universitaria, seguint la tradició del SEU de la immediata postguerra i de la «Guardia de Franco» després, optarà per l'extorsió violenta com a mitjà d'actuació en contra del moviment estudiantil. A Barcelona l'actuació dels grups ultres serà especialment visible a partir del curs 1965-1966, quan es crearà el Sindicat Democràtic d'Estudiants. El novembre del 1966 agrediran «de palabra y obra» el catedràtic de Dret Polític Manuel Jiménez de Parga, per part d'«una veintena de hombres armados de porras y otros objetos».²⁸ Col·locaran també, aquest mateix mes, un artefacte explosiu al Convent dels Caputxins de Sarrià on havia tingut lloc l'assemblea constituent del SDEUB.²⁹ I poc després protagonitzaran una entrada violenta a la Universitat, que reventarà una protesta estudiantil i deixarà diversos ferits.

En el cas dels grups «centristes» l'estudiant més conegut pel que fa a l'Estat serà Ortega Escos, estudiant de Dret a Madrid, escollit com a delegat nacional de les Asociaciones Profesionales de Estudiantes (APE), amb les quals el règim intentarà substituir el SEU, una vegada copat pels estudiants demòcrates. Aquests grups «centristes» es presentaran de cara als estudiants com a veritables representants dels seus interessos, sense vinculació oficial i fins i tot en certs aspectes crítics amb les autoritats, al mateix temps que denunciaran la utilització política per part dels grups antifranquistes, acusant-los de comunistes.

Tot i que l'actuació dels grups ultres i dels centristes puguin semblar contradictòries una amb l'altra, partien i estaven coordinades a la pràctica pels serveis d'intel·ligència de l'Estat. En els documents de l'Archivo Militar de Ávila on es conserva la documentació dels serveis d'informació i contrainformació oberta als investigadors a finals del 2018 trobem, entre d'altres, la següent nota:

En la tarde de ayer, a las 17.30, tuvo lugar una nueva reunión de los miembros del Consejo de Defensa Universitaria, cuyo número total era de trece estudiantes.

^{27/} Sobre Defensa Universitaria, vegeu: GALLEGO, Ferran. *Una patria imaginaria. La extrema derecha española*. Madrid: Síntesis, 2006, p. 39 i ss. i CASALS, Xavier. *Ultracatalunya. L'extrema dreta a Catalunya: de l'emergència del bunker al rebuig de les mesquites (1966-2006)*. Barcelona: La Esfera de los Libros, 2006, p. 91 i ss.

^{28/} «Sabadell: Agresión al profesor Jiménez de Parga», *La Vanguardia*, 6 de novembre del 1966.

^{29/} «Reunión de estudiantes en una llamada asamblea de Distrito», *La Vanguardia*, 8 de novembre del 1966.

Tomó la palabra, en primer lugar, el Jefe del Consejo D. Ramón Aller y aclaró algunos puntos sobre la estructura del grupo Defensa Universitaria. [...] A continuación el Sr. Aller cedió la palabra al Sr. Ortega (D. Juan Luis), Delegado de la Facultad de Derecho y Jefe del grupo centrista A.N.E.I. que se limitó a describir a grandes rasgos su organización y asegurar que, aunque dirigía un grupo de centro, él se consideraba de derechas y estaba dispuesto a colaborar con Defensa Universitaria, sino de una manera abierta, al menos veladamente, que según él era la forma más eficaz.³⁰

Les dues tàctiques tenien com a finalitat aturar o dividir el moviment estudiantil, una mitjançant l'acció violenta i l'altra atacant el principal argument utilitzat per l'antifranquisme a la Universitat: la representació dels interessos estudiantils confrontant-los amb la falta de llibertats i democràcia imposada pel franquisme. Mostren, però, al mateix temps, que el règim ja no tenia qui el defensés obertament entre els estudiants, obligant, per tant, als defensors del *statu quo* a disputar el consens estudiantil amb els termes que havien aconseguit imposar els grups antifranquistes.

UN SALT REPRESSIU

La creació del Sindicat Democràtic d'Estudiants i la important mobilització que es produirà a la Universitat i a la ciutat comportarà també un important salt en l'àmbit repressiu i farà tornar en certa manera a l'etapa anterior al 1963, tot i que substituint els consells de guerra pel Tribunal de Orden Público (TOP).

El curs 1966-1967 s'iniciarà, per tant, amb les primeres sancions als delegats del Sindicat Democràtic, a les quals els seguirà la detenció i l'empressonament sense fiança —dictat pel TOP— dels principals dirigents del SDEUB, Enric Argullol, Joaquim Boix, Pere Comas, Francisco Fernández Buey, Albert Puigdomenech i Robert Rodríguez i també l'obrer de Terrassa Joan Martínez, que havia participat en un acte a la universitat. Seran detinguts també, tot i que posats després en llibertat, els intel·lectuals Jordi Maragall i Maurici Serrahima.³¹

^{30/} S.t., Madrid, 3 de gener del 1966, AGMAV, *Informes y notas sobre altercados de orden público, enero-junio 1966*, caixa 27.455.1.

^{31/} «Una declaració del comitè de Barcelona del nostre partit. Solidaritat democràtica i ciutadania contra la repressió franquista», *Universitat*, any IX, 3, primera quinzena de novembre, 1966.

Si des del 1963 la repressió estudiantil a Barcelona havia sigut especialment acadèmica, el judici als delegats del SDEUB —el qual no es resoldrà fins al curs següent— suposarà l'inici d'una escalada repressiva per part del règim que continuarà fins a la proclamació de l'estat d'excepció el gener del 1969. L'etapa posterior a la creació dels Sindicats Democràtics, coincidint amb importants mobilitzacions obreres i estudiantils arreu del món entorn del fenomen que s'ha denominat els «seixanta-vuit», suposarà la pràctica militarització de la Universitat. Marcada també per l'aparició de grups de l'esquerra revolucionària que apostaran per la translació d'experiències internacionals de guerrilla urbana a la Universitat. L'etapa 1967-1969 representarà un nivell de mobilització i combativitat estudiantil sense precedents, tant a Barcelona com especialment a Madrid i, també, a molts districtes mitjans, destacadament Santiago de Compostela. En aquest període la repressió que passarà a ser preeminentment policial, una vegada fracassada també la repressió acadèmica, combinarà dos elements: en primer lloc, s'accentuarà la persecució dels delegats estudiantils, fins i tot quan aquests no tenien relació amb les mobilitzacions, i en segon lloc, una actuació repressiva per part de les forces policials generalitzada davant la més mínima mobilització.

El 24 de febrer del 1969 es reobria la Universitat de Barcelona just després d'un mes de la suspensió dels articles dotze, catorze, quinze, setze i divuit del Fuero de los Españoles, l'estat d'excepció que encara duraria fins al 25 de març.³² La reobertura de la Universitat estarà marcada per la pràctica militarització del recinte acadèmic. Si fins al moment havien sigut freqüents els «estudiants-polícia», joves dels serveis secrets matriculats com a estudiants i encarregats de l'espionatge del moviment estudiantil, als que el 1968 s'havia unit la presència constant i gens dissimulada dels agents de la Brigada Politico-Social (BPS) i l'entrada de la policia armada a la universitat, ara, la presència de tots tres —espionatge, BPS i policia armada— es tornarà permanent. «Tres miembros de la BPS y 50 grises serán los encargados de guardar el orden» en cada Facultat en el moment de la reobertura, especialment en les més conflictives. Els cartells i anuncis d'assemblees seran despenjats a l'instant i, davant qualsevol

³²/ BOE, 22, 25 de gener del 1969, p. 1.175; BOE, 71, 24 de març del 1969, p. 4.221.

intent d'assemblea o reunió sense permís de les autoritats, immediatament dissoltes.³³

A pesar de l'ocupació permanent de la BPS i de la policia armada, no es pot considerar tanmateix que, després de l'estat d'excepció ni en iniciar-se el curs 1969-1970, a la Universitat de Barcelona s'hagués aconseguit la «normalitat acadèmica» perseguida per la presència policial. Seran constants els intents de petits grups d'estudiants de realitzar concentracions, assegudes, repartir propaganda i, també, manifestacions, assemblees i mítings llampec, tots ells ràpidament reprimits, que es faran evacuar les aules o tancar les facultats al més mínim intent de mobilització o enfrontament amb la policia.

Si des del 1963 fins al 1967 el règim franquista, juntament amb la voluntat de divisió del moviment estudiantil i amb l'esperança de poder atreure els estudiants menys polititzats, havia intentat mantenir a la Universitat una repressió quirúrgica, enfocada als delegats estudiantils i als dirigents més destacats del moviment, a partir de gener del 1969 i després del grau d'enfrontament al qual s'havia arribat l'últim trimestre del 1968, la repressió es tornarà generalitzada i, en certa manera, indiscriminada. Tot i que tampoc per a la dècada dels setanta es pot caracteritzar al règim franquista com un règim exclusivament repressiu, és cert que el creixement del dissentiment i de la conflictivitat social el portaran a actuar cada vegada més a la defensiva, cosa que passarà sempre per l'aplicació d'una severa repressió.

En aquest període, la repressió s'enfocarà a intentar impedir, en primer terme, el més mínim desenvolupament de moviment o mobilització estudiantil. Però, a més a més, es tornaran especialment durs els interrogatoris policials, amb la generalització de les tortures i serà freqüent una forta violència policial en els moments en què s'aconseguiran realitzar mobilitzacions fora de la universitat. La pràctica més dramàtica d'aquesta violència policial serà l'extensió de diversos estudiants i obrers ferits i morts per trets de bala «a l'aire» per part de la policia, i també en els interrogatoris. El febrer del 1967 en un moment d'intens creixement i enfrontament de

^{33/} «Querido Miró» [Josep Serradell], 28 de febrer del 1969, AHPCE, NyR, Catalunya, Correspondència, caixa 58; «Querido Miró» [Josep Serradell], 7 de març del 1969, AHPCE, NyR, Catalunya, Correspondència, caixa 58; «Carta de Saltor» [Miguel Núñez], 30 d'abril del 1969, AHPCE, NyR, Catalunya, Correspondència, caixa 58.

les mobilitzacions estudiantils amb la policia es produirà la mort de Rafael Guijarro, de vint-i-tres anys i militant del FAR (una escissió del PCE-ML). Segons la versió oficial «cuando la policía registraba su casa, Guijarro pidió permiso para beber un vaso de agua y se arrojó por la ventana, sin que los brazos de su madre pudieran detenerle». La tràgica mort de Guijarro inspirarà el poema de Lluís Serrahima, *Què volen aquesta gent?*³⁴ Tres dies després de l'estat d'excepció, a Madrid, serà assassinat en mans de la policia l'estudiant Enrique Ruano, militant del Frente de Liberación Popular (FLP). En les protestes per la mort de Ruano morirà d'un tret de la policia l'estudiant Ignacio Larrazola. A Granada, el juny del 1970, moriran per trets de la policia Cristóbal Ibáñez, Manuel Sánchez i Hertas Remigio, obrers de la construcció en vaga.³⁵ I també, a Terrassa, en les mobilitzacions de l'empresa AEG, un obrer resultarà ferit greument per una bala. En aquesta mateixa empresa dos estudiants resultaran també ferits per les bales de la policia quan es trobaven a la porta repartint propaganda; eren militants dels Comitès de Huelga Estudiantils (CHE).³⁶ Els obrers i estudiants «voladors», els quals «casualment» interceptaven els trets «a l'aire» de la policia es tornaran un fenomen massa freqüent per ser considerat excepcional. Al mateix temps també es començarà a fer servir munició real per dissoldre mobilitzacions estudiantils. Aquesta nova dinàmica repressiva, juntament amb el tancament de facultats i universitats, marcarà els anys finals de la dictadura.

34/ «La trágica muerte del estudiante Rafael Guijarro», *Mundo Obrero*, any XXXVII, 6, primera quinzena de febrer del 1967; el número 41 de *Cuadernos para el Diálogo*, 5 de febrer del 1967, li dedicarà l'editorial, titulat «De madrugada».

35/ «Contra violencias agónicas del régimen vayamos hacia la victoria total», *Universitat*, any XI, 5, febrer del 1969.

36/ «Carta de Martín» [Gregorio López Raimundo], 6 de març del 1970, AHPCE, *NyR, Catalunya, Correspondència*, caixa 59; «Carta de Martín» [Gregorio López Raimundo], 11 de juny del 1970, AHPCE, *NyR, Catalunya, Correspondència*, caixa 59.